

ISSN 2278-5914

Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara

(Inst. Reg. No. Maharashtra/13482/Satara/2010)

Research Booklet

SANSHODHAN

संशोधन

प्रतिसरकारचे अर्धयू-क्रांतिसिंह नाना पाटील
१९४२ चे चलेजाव आंदोलन : अमृत महोत्सवी वर्ष

337

प्राचिन विभाग

१७. कोंढणे/कोंडाणे बौध्द लेणीचा ऐतिहासीक अभ्यास
डॉ. भानुदास धोंडिबा शिंदे
१८. कोकणचा प्राचीन इतिहास आणि राजवटी
डॉ. मंजुश्री शिवाजीराव घोरपडे
१९. सातवाहन व पल्लव राजघराणे- दक्षिण भारतातील वैभवशाली साम्राज्ये
प्रा.के.एस.शिंदे
२०. प्राचीनकालीन दक्षिण भारतातील राजघराणी
प्रा.लक्ष्मी भिमराव करजगे

४९

५३

५५

मध्ययुगीन विभाग

२१. मोहोळ तालुक्यातील ऐतिहासिक स्मारके
डॉ.स्वराली चंद्रकांत कुलकर्णी
२२. A Brief History of Bidri Art
Dr. Nalini Avinash Waghmare
२३. छत्रपती संभाजी महाराजांच्या कारकिर्दीतील नाशिक, बापलण, खानदेश भागातील मोगल -मराठा संघर्ष
प्रा.डॉ.शिवाजी वाघमोडे
२४. मोगल मराठा संघर्षात सेनापती जुल्फिकारखान याची भूमिका
प्रा. सुप्रिया संग्राम पवार
प्रा. किरण गणपत कुंभार
२५. माधवराव पेशवे व निजाम मैत्री संबंधाचे महत्त्व
प्रा.आर.बी.सातपुते
२६. ब्रह्मोद्रेस्वामीची मराठ्यांच्या राजकारणातील भूमिका
प्रा.सौ.वंदना रामचंद्र लोंढे
२७. चंदगड तालुक्यातील गड किल्ले : एक ऐतिहासिक अभ्यास
डॉ.मनोहर सुबराव कोळसेकर
२८. लिंब गावातील मध्ययुगीन कालखंडातील कला व स्थापत्य
अनिता आगाशे
२९. तारीखे इस्कंदरी या ऐतिहासिक ग्रंथाचे सिंहावलोकन
अमृत साळुंखे
३०. मध्ययुगीन किल्ले धारूरचे संरक्षण स्थापत्य
संतोष बाबुराव शिंदे
३१. खंडाळा येथील पेशवेकालीन बारव व त्यावरील अप्रकाशित शिलालेख
प्रा. गौतम गणपती काटकर

५८

६१

६४

६७

७०

७३

७५

७८

८१

८४

८६

२४. मोगल मराठा संघर्षात सेनापती जुल्फिकारखान याची भूमिका

प्रा. सुप्रिया संग्राम पवार
प्रा. किरण गणपत कुंभार
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय औंध, पुणे.

प्रस्तावना : संपूर्ण हिंदूस्तान आपल्या वर्चस्वाखाली आला पहिले असे स्वप्न बाळगून छ. शिवाजी महाराजांच्या मृत्युनंतर मराठा सत्ता नष्ट करण्यासाठी औरंगजेब बादशहा मोठी फौज घेऊन दक्षिण स्वारीवर निघाला. दिनांक १३ नोव्हेंबर १६८१ रोजी बुन्हाणपूर गाठले व दि. २२ मार्च १६८२ रोजी तो औरंगाबादेस येवून पोहचला.^१ औरंगजेबाने वयाची २६ वर्षे मोठ्या जिद्दीने मराठी सत्ता नष्ट करण्यासाठी या दक्षिणेत घालविली. परंतु मराठ्यांच्या चिवट प्रतिकारा समोर औरंगजेब निष्प्रभ ठरला. मराठी सत्तेचे थडगे बांधण्यासाठी महाराष्ट्रात आलेल्या या बादशहाचा मराठेशाहीशी लढता लढता करूनाने अंत झाला व त्याचेच थडगे महाराष्ट्रात बांधले गेले. या मोगल मराठा संघर्षाचा विचार आपणास दोन आघाड्यांच्या आधारे करता येतो १) लष्करी डावपेच २) राजकीय डावपेच या दोन्ही आघाड्यांवर लढणारे मोगल व मराठे यांच्यामधील काही धुरंदर होते त्या पैकी च एक जुल्फिकारखानबहादूर. जुल्फिकार खान औरंगजेबाचा एक उत्तम सेनापती होता. त्याने मोगल मराठा संघर्षात कोणती भूमिका पार पाडली व त्याचे काय परिणाम झाले याचा शोध प्रस्तुत शोध निबंधात घेण्यात येणार आहे.

मोगल मराठा संघर्षातील मोगलांचे प्रमुख सरदार : औरंगजेब दक्षिण स्वारीवर निघाला त्या वेळी त्याने आपल्या बरोबर मोगल खजिना तर घेतलाच व त्याच बरोबर मातब्बर असे सरदार ही या मोहिमेत सामिल करून घेतले मोगल दरबारातील बातमी पत्रातील उल्लेखानुसार दक्षिणेतील मोहिमेतील सूत्रे १६८१ पासून १७०७ पर्यंत औरंगजेब हा स्वतः चालवीत होता. या युद्धात सरसेनापती तोच होता. त्यामुळे त्याच्या सेनापतींना स्वतंत्र मोहिमा काढून, धोरणे आखून, युद्धे करणे आगर राजकारणे खेळून स्वतःची कर्ताबगारी दाखविण्यास वाव नव्हता. तरी पण त्यातल्यात्यात बराच अधिकार गाजविणारे सेनापती म्हणजे बेदरबख्त, जुल्फिकारखान व गाजिउद्दीन फीरोजजंग हे दिसतात. त्यांच्या खालोखाल कर्नाटकात दाऊदखान पत्री व कोकणात मातबरखान यांची नावे घ्यावी लागतील.^२

जुल्फिकारखान याचा पूर्व परिचय : जुल्फिकारखान याचा जन्म १६५७ मध्ये झाला. याचे मुळ नाव एहिकादखान असे होते. याचे पिता आसदखान औरंगजेब बादशहाचे दिवान असल्यामुळे जुल्फिकारखान बादशहाचा अत्यंत निकटवर्तीयाच्यातला बनला.^३ घरातूनच जुल्फिकारखानास राजकारणाचे व लष्करी डावपेचाचे धडे मिळाले. याचाच फायदा त्याने दक्षिणेत मराठ्यांविरोधात केला व औरंगजेबाचे मनसुबे काही अंशी पूर्ण केले.

मोगल मराठा संघर्षात सेनापती जुल्फिकारखान याला मिळालेले यश-रायगडाचा पाडाव : आदिलशाही व कुतुबशाही यांचा विध्वंस करून औरंगजेबाने आपले लक्ष मराठ्यांकडे केंद्रित केले आणि आपला विश्वासू सेनापती जुल्फिकारखान याच्यावर मराठ्यांना रोखण्याची जबाबदारी सोपवली. जुल्फिकारखानाच्या नेतृत्वाखाली मोगलांच्या हालचालीना वेग आला. मोगलांनी रायगडाच्या आसपासचे किल्ले जिंकून मराठ्यांची नाकेबंदी केली. शहजादा आजम याजकडून हवी ती मदत घेवून किल्ला जिंकून घ्यावा अशी बादशहाने जुल्फिकारखानास आज्ञा केली.^४ त्याच दरम्यान ५ एप्रिल १६८९ रोजी छ. राजाराम महाराज रायगडावरून निसटले आणि थेट जिंजीची वाट धरली. परंतु रायगडावर शिवाजी दुसरा (शाहू) आणि येसूबाई व इतर राज परिवारातले सदस्य उपस्थित आहे ही वार्ता समजताच औरंगजेबाने जुल्फिकारखानास रायगडाचा पाडाव करण्याचे आदेश दिले. तेव्हा जुल्फिकारखानाने मोर्चे लावले. गडावरील मंडळीनी १० महिने किल्ला लढविला परंतु कोणताही पर्याय शिल्लक नव्हता. तेव्हा जुल्फिकारखानाबरोबर वाटाघाटी करून आपणास कोणता दगा फटका होणार नाही या आश्वासनावर दि. ६ नोव्हेंबर १६८९ रोजी येसूबाईने रायगड मोगलांच्या ताब्यात दिला.^५ जुल्फिकारखानाच्या या कामगिरीवर खुष होवून औरंगजेब बादशहाने एहिकादखान याला जुल्फिकारखान ही पदवी दिली.^६

जिंजीचा पडाव : छ. राजारामाचा पूर्ण बिमोड केल्याशिवाय मराठा मुलूख आपल्या ताब्यात येणार नाही याची जाणीव औरंगजेबाला झाली होती. त्यामुळे त्याने जुल्फिकारखानास कोणत्याही परिस्थितीत जिंजीचा किल्ला फत्ते करून राजारामाचे पारिपत्य करावे असा आदेश दिला. जुल्फिकारखानानेही जिंजीचा वेढा कडक केला. परंतु या वेढ्यातूनही छ. राजाराम महाराज २६ डिसेंबर १६९७ रोजी सुखरूप बाहेर पडले आणि नंतर जुल्फिकारखानाने जिंजी जिंकून घेतली.^७

मराठ्यांच्या काही प्रमुख सरदारांचा पराभव : दक्षिणेतील मोगल मराठा संघर्षात जुल्फिकारखानाने मराठ्यांच्या प्रमुख सेनानीचा बऱ्याच वेळा पराभव केला त्यातील काही महत्त्वाच्या लढायांचा इथे उल्लेख केला आहे.

मराठा सेनापती संताजी घोरपडे यांचा पराभव : मोगलदरबारातील बातमीपत्रानुसार 'जुल्फिकारखान बहादूर याच्या फौजेतून कळले की संताजी हा तंजावरकडे गेला ही बातमी कळताच जुल्फिकारखान हा सैन्य घेऊन संताजीवर चालून गेला. युद्ध झाले. बादशहाच्या भाग्याने शत्रूंचे

क लेक प्राणास मुकले. शत्रूचा पराजय झाला. घोडे, उंट, भाले व तलवारी अशी लूट सापडली'.^८

मराठा सेनापती धनाजी जाधव यांचा पराभव : मोगल दरबारातील बातमीपत्रानुसार 'काल रात्री हरकन्याच्या तोडून पुढीलप्रमाणे कळले. धनाजी जाधव, हणमंतराव, राणोजी वगैरे मराठे सरदार हे पंधर हजार स्वारांचे सैन्य घेऊन रहिमतपूरच्या पलीकडे आले. ही बातमी कळताच जुल्फिकारखान हा सैन्य घेऊन मसूरच्या ठण्यावरून निघाला. त्याचे व गनिमांचे युध्द झाले. बाण व बंदुका यांचा मारा झाला. नंतर जुल्फिकारखानाने मराठ्यांवर हल्ला चढविला. शत्रूपैकी अनेक जण ठार झाले. शत्रू पैकी पाचशे माणसे मारण्यात आली घोडे, भाले व इतरही शस्त्रे मोगलांच्या हाती पडली'.^९

रामचंद्रपंत अमात्यचा पाडाव : मोगल दरबारातील बातमीपत्रानुसार 'राजारामाचा कारभारी रामचंद्र हा धान्याची रसद, दोन हजार पायदळ, बंदूकची बरोबर घेऊन पन्हाळगडापाशी आला. जुल्फिकारखान बहादूर याने त्वरा करून त्याच्याशी युध्द केले. शत्रू पैकी अणक जण मारले गेले. धान्याची रसद लुटण्यात आली. शत्रूपैकी काही जण पळूण किल्ल्यात गेले'.^{१०}

जुल्फिकारखान मीरबक्षी मिळते : मोगल दरबारातील बातमी पत्रातील नोंदीवरून समजतेकी 'दि.५ नोव्हेंबर १७०२ रोजी इंदापूर दिर्घ आजारानंतर बख्शीउल्मुक बहरामंद खान याचा मृत्यु झाल्यावर बख्शीउल्मुक मीर बक्षी म्हणून जुल्फिकारखान याची नेमणूक केली जाते'.^{११}

जुल्फिकारखान आणि शाहू : जुल्फिकारखानाचे शाहूशी संबंध कसे होते याची नोंद मोगल दरबारातील बातमी पत्रात उपलब्ध आहे. '७ ऑक्टोबर १७०३ काल बादशहाना कळविण्यात आले की, राजा शाहू हा बादशहाच्या आज्ञेप्रमाणे जुल्फिकारखानाच्या डेन्यावर गेला होता. जुल्फिकारखानाने त्याला एक घोडा व एक खंजीर या वस्तू आपल्या तर्फे भेट दिल्या त्यानंतर त्याने राज शाहूला स्वतःच्या डेन्याकडे जाण्यासाठी निरोप दिला'.^{१२}

शाहूची सुटका : औरंगजेब बादशहाचा मृत्यु २० फेब्रुवारी १७०७ रोजी औरंगाबाद येथे झाल्यावर मोगल युवराज आजमशहा याने स्वतःस बघाहा म्हणून घोषित केले आणि आपला भाऊ शहा आलम याचा विरोध मोडून काढण्यासाठी तो उत्तरेस निघाला. शाहू व सर्व राजपरिवार त्या उत्तरेच्या मार्गावर होते. मराठ्यांपासून शांती लाभावी व त्यांची शक्ती कमी होऊन दुफळी माजावी या हेतूने जुल्फिकारखान व इतर मुत्सद्दी यांच्याशी सल्लामसलत करून उत्तरेस जात असताना दाराशुजाद ८ मे १७०७ रोजी शाहूची मुक्तता केली.^{१३}

आजमशहा एवढ्या सहजासहजी शाहूची मुक्तता करेल असे होणे शक्य नव्हते. आजमशहाने सुटका करते समयी शाहूस काही अटी मान्य करायला लावल्या होत्या. त्या पुढील प्रमाणे १) शाहूने आपल्या राज्याचा बंदोबस्त करून पादशाही प्रदेशास उपद्रव करणाऱ्यांचा बिमोड करावा. २) आजमशहा तख्तनशीन झाल्यानंतर सहा सुभ्याची सरदेशमुखी व चौथाईच्या सनदा देईल. ३) जेव्हा बादशहास गरज पडेल तेव्हा ससैन्य बादशहाच्या मदतीस जावे.^{१४} शाहूची सुटका जरी काही अटींवर झाली असली तरी त्यामागील राजकारण नमूद करताना तत्कालीन इतिहासकार खाफिखान व भिमसेन सक्सेना यांची मते पुढील प्रमाणे खाफिखान लिहतो "शिवाजीचा नातू शाहू याज बरोबर जुल्फिकारखानाचे खास आणि घनिष्ट संबंध होते. पूर्वी पासूनच तो शाहूच्या सर्व कारभाराकडे आस्थापूर्वक लक्ष देत असे". तर भिमसेन सक्सेना लिहतो "संभाजीचा मुलगा राजा शाहूला आलमगीर बादशहाच्या कारकिर्दीत नजर कैदेत ठेवण्यात आले होते. त्याला नंतर जुल्फिकारखानाच्या हवाली करण्यात आले होते. त्याला उघड उघड निरोप देणे हे इष्ट वाटले नाही. म्हणून आलीजहाच्या इशान्याने राजा शाहू हा काही सहकाऱ्यांना बरोबर घेऊन दाराशुजाद मोगल छावणी होती तेथून पळाला. त्याने दक्षिणेची वाट धरली".^{१५}

समारोप : औरंगजेब दक्षिण भारताला जिंकण्याच्या उद्देशाने आला होता त्यापैकी आदिलशाही व कुतुबशाही नष्ट केली, मराठ्यांचा छत्रपती संभाजी याला ठार मारले, मराठ्यांची राजधानी रायगड व जिंजी जिंकून घेतल्या, मराठ्यांच्या युवराजास कैदेत टाकले एवढे यश मिळाले असले तरी त्यांच्या हयातीत मराठ्यांचा त्याला पूर्ण नाश करता आला नाही. हे जे यश मिळाले त्या यशात जुल्फिकारखानाचे खूप मोठे योगदान आहे. जुल्फिकारखानाच्या या कामगिरीबद्दल सेतुमाधवराव पगडी हे आपल्या 'औरंगजेबाचा इतिहास' या ग्रंथात म्हणतात की "या सान्या युध्दात दक्षिणेतील लोकांच्या आणि विशेषतः मराठ्यांच्या मनोवृत्तीचे विश्लेषण ज्याने केले होते आणि मनात असते तर जो या युध्दाला वेगळे वळण देऊ शकला असता असा एकच सेनापती औरंगजेबाच्या लष्करात होता आणि तो म्हणजे रायगड जिंकून देणारा मराठ्यांच्या भावी राजाला कैद करणारा जुल्फिकारखान नुश्रतजंग हा होय. मोगल मुलखावर सातत्याने हल्ला करणाऱ्या मराठ्यांच्या तुफानी टोळ्यांच्या पाठलागावर राहण्याची कामगिरी जुल्फिकारखानाकडे सोपविण्यात आली होती. त्याने ती कामगिरी किती यशस्वीपणे पार पाडली हे आपल्याला त्याच्या मराठ्यां बरोबर चाललेल्या युध्दातील अपराजित्वामुळे दिसून येते. मराठ्यांबरोबरच्या युध्दात त्याने मराठ्यांइतकेच साहस, चिकाटी, चपळाई इत्यादी सर्वकष गुण प्रकट केले. या सर्व युध्दात एकदाही त्याचा पराभव मराठ्यांना करता आला नाही. या उलट मराठ्यांनाच बऱ्याच वेळा त्याच्या समोर माघार घ्यावी लागली".^{१६}

औरंगजेब बादशहाचा मृत्यु झाल्यावर नेतृत्वहिन मोगल सत्तेची राजकीय आणि लष्करी धोरणे संभाळण्याची जबाबदारी अनुभवी असलेल्या जुल्फिकारखानाने आपल्याकडे घेतल्याची दिसते. मोगल मराठा संघर्षात राजकीय डावपेच आणि लष्करी डावपेच यात दोन्ही बाजूंच्या मुत्सद्दी यांचा कस लागला मोगल मराठा संघर्षात मराठ्यांची सत्ता टिकून राहिली असली तरी शाहूच्या माध्यमातून जुल्फिकारखानाने जो मराठ्यांना कमकूवत करण्याचा जो डाव टाकला तो यशस्वी झाला. शाहूची सुटका झाल्यावर शाहू व ताराबाई यांच्यातील यादवी तसेच शाहू आणि बादशहा आजमशहा

याच्या बरोबर झालेला करार यातून राजकीय डावपेचात मुघलांचा विजय झालेला दिसून येतो व या सर्व राजकारणात जुल्फिकारखानाची महत्त्वाची भूमिका होती. जुल्फिकारखानाच्या या चालीचे परिणाम म्हणजे जो मराठा मोगलांविरुद्धात संघटीत होवून लढला त्याच संघटनास शाहू तारबाई यांच्यातील यादवीने सुरूग लागला. भविष्यात मराठा राज्याअंतर्गत जे कलह सुरू झाले त्याची ही सुरुवात होती. तसेच शाहू आणि बादशहा आज्ञमशहा यांच्या बरोबर झालेला करार हा देखील जुल्फिकारखानाच्या सल्ल्यानेच झाला असल्याने छ.शिवाजी महाराजांचे जे स्वराज्य सार्वभौम होते ते या कराराने मोगलांचे मांडलीक झाल्या सारखेच झाले. या सर्व कामगिरी मुळे जुल्फिकारखान मराठा मोगल संघर्षात लष्करी डावपेच आणि राजकीय डावपेच यात यशस्वी झाला.

संदर्भ :

१. देशपांडे प्रल्हाद नरहार, मराठ्यांचा उदय व उत्कर्ष, मोघे प्रकाशन, पुणे, १९७५, पृ. १८०.
२. पगडी सेतुमाधवराव (संपा आणि अनुवाद), मोगल दरबारची बातमी पत्रे, खंड १, १६८५ ते १७०० महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई प्रकाशन, १९७८, पृ. २३.
३. हेरवाडकर रघुनाथ (संपा), थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्र, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, १९७६, पृ. १५६.
४. पगडी सेतुमाधवराव, (संपा.), हिंदवी स्वराज्य आणि मोगल, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९६६, पृ. ९३.
५. मिराशी मिन, महाराणी येसुबाई, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९९९, पृ. ६४.
६. पगडी सेतुमाधवराव (संपा आणि अनुवाद), मोगल दरबारची बातमी पत्रे, खंड १, उपरोक्त, पृ. ४६.
७. देशपांडे प्र.नं., उपरोक्त, पृ. २०२.
८. पगडी सेतुमाधवराव (संपा आणि अनुवाद), मोगल दरबारची बातमी पत्रे, खंड १, उपरोक्त, पृ. २०७.
९. कित्ता, पृ. १७९.
१०. पगडी सेतुमाधवराव (संपा आणि अनुवाद), मोगल दरबारची बातमी पत्रे, खंड २, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, प्रकाशन, १९७८, पृ. ७६.
११. कित्ता, पृ १०.
१२. पगडी सेतुमाधवराव (संपा आणि अनुवाद), मोगल दरबारची बातमी पत्रे, खंड ३, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई प्रकाशन, १९८९, पृ. १४४.
१३. कुलकर्णी अ.रा., खरे ग.ह., (संपा.), मराठ्यांचा इतिहास खंड २, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९८५, पृ. २.
१४. भट भास्कर वामन, ऐतिहासिक लेखचर्चा, भा.इ.सं.मं. प्रकाशन, पृ. १५६.
१५. देशपांडे प्र.नं., उपरोक्त, पृ. २०२.
१६. सरकार जदुनाथ, (अनु.) कुट्टे भ.ग., औरंगजेबाचा इतिहास, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई प्रकाशन, १९७८, पृ. १२, १३.